

Володимир ЄРШОВ

ОСОБЛИВОСТІ МЕМУАРИЗАЦІЇ ПРОСТОРУ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ТВОРЧОСТІ МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО

Творчість М. Чайковського можна умовно поділити на три великих періоди, що пов'язані як із часом і місцем його проживання, так і з пріоритетною проблематикою й художніми особливостями творчості. Перший період охоплює роки від дебюту в 1835-му до 1841-го, тобто часу від'їзду до Туреччини. У період французької еміграції письменник ретельно відтворює художній простір минувшини Правобережжя і, перш за все, Волині, на теренах якої відбуваються дії багатьох його козацьких і народних оповідань. Це, як правило, невеликі за жанром гавенди, оповідання чи повісті, художнє осмислення шляхетських проблем честі, обов'язку й патріотизму, ностальгічні згадки минувшини, що стали дорогими й милими багатьом серцям польських емігрантів.

До цього періоду можна віднести перші літературні спроби французькою мовою, що побачили світ у „Constitutuonnel” і „Spectateur militaire”. За порадою А. Міцкевича М. Чайковський у 1837 році без коливань переходить на рідну польську¹, блискучим результатом чого став збірник „Козацькі оповідання” („Powieści kozackie”, 1837²), який М. Чайковський надрукував у видавництві Александра Єловіцького, котрий походив з Поділля, добре знав Волинь, брав участь у повстанні 1831 року.

Збірник містить оповідання „Сватання запорожця” („Swatanie Zarogózca”), де було створено зворушливий світ чистого й вірного кохання, сватання й заручин козака з українською дівчиною Марусею, яка два довгих роки вірно чекала на повернення свого нареченого з війни, але до неї привезли лише його тіло, коня і зброю. Маруся не витримує розлуки і з горя помирає. Обох закоханих, що стали символом чистого й вірного кохання, ховають на високій горі, яка була свідком їх любові.

Дія оповідання „Могила” („Mogila”) відбувається в рідному

¹ Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 11.

² У 1856 р. збірник був перекладений французькою Владиславом Міцкевичем, сином видатного польського поета.

Гальчині: „Коло Гальчинця височіє могила, біля її підніжжя дороги перегинаються, як частини хреста, розбігаючись у різні сторони, а на її вершині – бур’ян та зілля, а всередині – рештки минувшини”³. Це романтична розповідь з елементами готичної новели і з потужним притчовим підтекстом про трьох сестер, що покохали трьох юнаків: Козака, Ляха і Татарина, котрі служили під командуванням отамана Богдана Ружицького. Сестри, не отримавши материнського дозволу на шлюб з коханими, від туги померли без християнської сповіді, і мати Сукуруха ховає їх на неосвяченій землі. Через шість років саме на цьому місці, на цій могилі відбулася битва між козаками, поляками й татарами, в лавах яких служать кохані трьох померлих сестер. Юнаки гинуть у цьому безглуздому бою, і їх останки ховає Сукуруха поруч із своїми доньками, які їх кохали. Люди насипали на цьому місці височезну Могилу трьох сестер або, як її ще називали, Могилу Сукурухи. З метою підвищення реальності художньої дії автор у спеціальних коментарях до оповідання робить декілька приміток, серед яких пояснює, наприклад, місця знаходження Гальчинця, описує річки Коденку і Гнилоп’ять, коротко розповідає історію села Кодня, говорить про матір Сукуруху – „ім’я добре до цього часу відоме в Гальчинці, й діти розповідають про неї”, згадує Чуднів, села Солотвин і Журбинці (тепер Бердичівського р-ну)⁴.

Події оповідання „Костьол в Грузинцях” („Kościoł w Gruzińcach”) відбуваються за часів повстання Б. Хмельницького: „Ця повість основана на народних традиціях села Грузинець, що лежить в околицях Вінниці. Тут був колись костьол, який, за народними спогадами, був знищений ще в часи козацьких війн із Польщею, зараз на цьому місці знаходиться величезне болото”⁵, – уточнює автор. Молода дівчина Ганна покохала ватажка козацького війська Богуна, чим був дуже незадоволений її батько, тому що козак був не шляхетського походження. Як на біду, батько Ганни й козак перебувають у ворожих військових таборах. Під час збройної сутички батько гине в бою, а після укладання польсько-козацького миру Ганна й Богун беруть шлюб. Але в найурочистішу

³ Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 12.

⁴ Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 275 – 278.

⁵ Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 278.

мить під час заручин у місцевому костьолі блискавка вбиває молодят, пожежа знищує все навколо, а на місці костьолу утворюється величезне болото.

До збірника також увійшли оповідання „Молимося і б'ємось” („Módlmy się, a bijmy”), „Похід на Царгород” („Wyprawa na Carogród”), „Скалозуб у замку семи веж” („Skałozub w zamku siedmiu wież”), „Отаман Куницький” („Ataman Kunicki”), „Орлик і Орленко” („Orlik i Orłenko”), що, як і попередні, репрезентують фольклорно-козацький тип польського романтизму, пишно насичені ремінісценціями з українського фольклору, українською мовою, навіть містять поліські діалектизми⁶, знайомлять польськомовного читача з екзотичним східним простором колишньої Речі Посполитої.

Етапним твором першого періоду став двотомний роман „Вернигора, український пророк. Історична повість з 1766 р.” („Wernyhora, wieszcz ukraiński. Powieść historyczna z roku 1768”, Paryż, 1838), написаний за порадою А. Міцкевича. Народився твір на одному подиху – за три місяці і мав, за думкою автора, виконувати дорадчу функцію в „українській справі”: вести пропаганду козацьких звичаїв, проілюструвати польській еміграції помилки предків, з'ясувати причини занепаду незалежності й служити „великою наукою на майбутнє”⁷.

Головний герой твору пророк Мусій Вернигора – добре відомий образ різноманітних народних легенд і переказів, що уособлював сподівання й надії численних селян, які ходили в околицях Кодні, пробуджені сумнозвісними і трагічними подіями Коліївщини. Художній простір „Вернигори” охоплює всю Правобережну Україну, від Дніпра до Горині, від Житомира до Махнівки, й насичений описами минувшини – страшної й жорстокої, крізь яку проглядаються надія на справедливість і непорушність колишнього старого порядку. Роман, як відомо, був добре знайомий Т. Шевченку, який переосмислив деякі сюжети з „Вернигори” в своїй поемі „Гайдамаки”⁸.

⁶ Karaś H. Wschodniostowiańskie zapożyczenia leksykalne w powieści Michała Czajkowskiego „Stefan Czarniecki” // Prace filologiczne. – T. XXXVII. – Warszawa, 1992. – S. 359 – 360.

⁷ Kwapiszewski M. Powieść historyczna z tezą. O „Wiernychorze” Michała Czajkowskiego // Pamiętnik literacki. – Z. 2. – Warszawa, 1997. – S. 3 – 4.

⁸ Вервес Г. Д. Т. Г. Шевченко і Польща. – К.: Художня література, 1964. – С. 84.

Успіх М. Чайковського-письменника був несподівано приголомшливим. Твори волинянина розкуповувались, ними зачитувались до дір. Безперечно, така швидка й широка популярність не могла не породити низки чуток, на які купилися люди з вишуканим смаком і з бездоганною репутацією, зокрема, Т.Т. Єж, Ст. Ворцель, Л. Венглінський або Л. Врублевський. Мова йде про те, що Парижем поповзли плітки, ніби авторство цих творів не належать М. Чайковському. Одні називали справжнім автором ксьондза Павла Неміоловського з Гальчина, про якого сам М. Чайковський докладно повідав читачеві в коментарях до оповідання „Могила”⁹, інші – Яна Омецінського або навіть дружину Людвігу Снядецьку. Серед причин такого ставлення до творів письменника сучасники й дослідники бачили один із різновидів „компаративного патріотизму”. Вищеназвані поважні письменники були вихованцями славетного Кременецького ліцею, свого роду кузні волинської літературної котерії. Як відомо, М. Чайковський не був учнем Кременця, не приятелював у волинський період свого життя з його випускниками, що в подальшому для декого стало приводом для сумнівів і недовіри¹⁰. Становлення М. Чайковського як письменника було настільки швидким, що критики не встигли відстежити сходинки творчого росту тридцятирічного дебютанта й розгубились. Однак слід визнати, що ця хвиля недовіри не мала під собою реального підґрунтя і тому не стала масовою. Досить сказати, що гарячим шанувальником і поціновувачем творчості волинянина на все життя залишився А. Міцкевич.

Важливою подією паризького періоду творчості М. Чайковського став збірник „Гавенди” („Gawędy”, Paryż, 1840), ймовірно, написаний під впливом „Спогадів ясновельможного пана

⁹ Ксьондз Павло Неміоловський (Paweł Niemiłowski) був уніатським священником, у 1774 р. служив на Запоріжжі, після розгрому повернувся до Гальчина, де служив у сільській уніатській церкві. „Ця людина була ходячою хронікою історії козаччини, легенд і народних українських пісень. Був автором мемуарів, написаних власною рукою, що мали величезну цінність, та мав книжку, видрукувану церковним характером під назвою „Чорне море”, в якій містились різні розповіді про походи запорізьких козаків і життя кошових отаманів”: див.: Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 277 – 278.

¹⁰ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 119 – 120.

Северина Соплиці, парнавського чашника” Г. Ржевуського. Популярність гавенд у сорокові роки XIX століття серед польських читачів не можна перебільшити. Цей жанр став справжнім народним улюбленцем. До збірника увійшли гавенди: „Овручани. 1794” („Owuczanie. 1794”), „Старокияни. 1809” („Staro-Kijowianie. 1809”), „Житомиряни. 1812” („Żytomierzanie. 1812”), „Лучани. 1812” („Łuczanie. 1812”), „Битва під Молочками. Розповідь жида” („Bitwa pod Mołoczkami. Opowiadanie Żyda”), „Битва під Льжею. Полкові спогади” („Bitwa pod Iżą. Wspomnienia pułkowe”), „Тринадцятий. Полкові спогади” („Trzynasty. Wspomnienia pułkowe”), „Битва під Лейпцігом” („Bitwa pod Lipskiem”), „Савелій. Полкові спогади” („Sawelej. Wspomnienia pułkowe”), „Максим Штрос. Українські спогади” („Maksym Sztros. Wspomnienia ukraińskie”), „Зимова ніч. Гальчинські спогади” („Zimowa noc. Wspomnienia z Halczyńca”), „Весняний день. Гальчинські спогади” („Dzień jesienny. Wspomnienia z Halczyńca”), словом, як видно вже за самими назвами, вся Волинь від сходу до заходу, від народних гавенд до військових, від звичайних подій до історичних стала об’єктом художнього осмислення славного гальчинця.

Час дії гавенди „Овручани. 1794” відбувається в дуже стислий період: між другим у 1793-му і третім у 1795-му розділами Речі Посполитої, тобто в 1794 році, що й включено до назви. Дія частково відбувається в повітовому місті Овручі, де рушійною силою сюжету виступає добре відома в історії Волині особистість – настоятель василіанського монастиря ксьондз Юзафат Охоцький¹¹. Дія розгортається в маєтку Оскірка в селі Барбарівці (тепер село Варварівка Олевського р-ну), в якого була дуже гарна донька. Гавенда оповідає про нараду відбірної овруцької шляхти, що зібралася в зазначеному маєтку. Повість містить звертання до широкого кола волинської шляхти, чії славні роди немало зробили для розвитку краю: Залеських, Костюшків, Меленівців, Немиричів, Ощапівців, Паушів, Третьяків, Черняхівських, Чоповців, Ходаківців та інших. Стала волинська мемуаристична традиція, риторичне

¹¹ Ім’я одного з головних героїв повісті Юзафата Охоцького (Józefat Ochocki) явно перегукується з відомим іменем овручанина Юзефата Охоцького, також звинуваченого в підготовці повстання й заарештованого 4 липня 1794 р. в Овручі. Деякі біографічні й історичні співпадіння дозволяють припустити, що життя Ю. Охоцького лягло в основу біографічної канви художнього образу Юзефата Охоцького.

звертання до еліти волинської шляхти й сьогодні мають потужний психологічний вплив, суть якого полягає, перш за все, в слов'янському тяжінні до общинного способу життя й спільного вирішення справ, як говорять, „триматися купи”; а по-друге, – в психологічному тиску „на ворога”, бо дійсно „безмежний” список овруцької шляхти справляє досить переконливе враження.

Письменник дає точну топографію повітового містечка, звертається до Ігоревої святині, Спаської церкви, перед святими образами якої овручани першими з християн приймали хрест, кляштору Домініканців, ровів і валів, кожного пагорба, підсилює картину легендарними образами на кшталт „Овруч на семи горах” („siedmiowzgórzy Owrucz”), що також стане образом-символом для низки наступних творів. Головна проблема гавенди міститься в потужному емоційному вигуку наратора: „Там усюди снують московські солдати!”¹² Це, власне, й стало приводом для художнього вирішення магістральної проблеми твору: волиняни обговорюють можливість повстання проти москалів, виробляють спільну стратегію й тактику. Але, на горе, про їх таємницю під час сповіді вмираючого нареченого доньки Оскірка дізнається ксьондз Езехіль, він же Куліковський, колишній сусід охоронця, якому свого часу було категорично заборонено зустрічатися з красунею-донькою. На знак помсти ксьондз Езехіль доніс москалям про таємну змову. Озброєні москалі вриваються до василіанського монастиря й заарештовують одинадцять головних овручан, яких згодом було вивезено до Сибіру. „Овручани під дуби, під сосни поховали зброю, коні випасають по лугах і тримають у стайнях, і всі безперервно повторюють то подумки, то вголос: „Прийде час, прийде час”, – з надією про краще майбутнє закінчує оповідання М. Чайковський.

Мотив зради католицького священика через кохання був відомим у художній літературі ще за часів В. Гюго, який у романі „Собор паризької Богоматері” показав віровідступника архідіякона Клода Фролло. Більш тяжкий злочин скоює Езехіль (Ezechejl) М. Чайковського, якому Бог не дав сили перебороти гріховне кохання. Його зрада стала причиною загибелі голів одинадцяти овруцьких родин і невтішного горя сотень їх родичів. Водночас зауважимо, що так само не надто захоплене відтворення образу

¹² Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 119.

священника в „Мемуарах каштеляна” Н. Олізара дозволяє говорити про своєрідну волинську тенденцію, суть якої полягає в нетипово-поміркованому, як для загальнопольської літератури, зображенні діяльності окремих ксьондзів. Однак зовсім інший характер і чесноти має в гавенді М. Чайковського „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця” ксьондз Яцек, який був улюбленцем дітей і дорослих, усе вмів, починаючи від настройки фортепіано до знищення диких бджіл, був вишуканим розповідачем і людиною високих людських чеснот.

Гавенді „Старокияни. 1809” передує короткий історичний опис Правобережної України, колишнього Київського воєводства, до якого до розділів входили Житомирський, Київський та Овруцький повіти. Так пізніше будуть починатись „Волинські вечори” Ю. І. Крашевського, „Пан Стольнікович” Ю. Коженювського та багато інших творів волинської літератури. Дія гавенди М. Чайковського відбувається в травні 1809 р. під час бердичівського ярмарку в селі Веприн (тепер село Радомишльського р-ну Житомирської обл.), де мешкав Міхал Галецький. Час початку наполеонівських війн, допомоги французів у відтворенні Варшавського князівства і сподівань на відродження незалежної Польщі обраний не випадково. У Веприні зібрались Станіслав Вонсович, Юзеф Залеський, Станіслав Карвіцький, Войцех Прушинський, овручани Тадеуш Тележинський, Целестин і Миколай Третьяки, Юзеф Трипольський і навіть чех Юзеф Шлемер, а також Воронічі, Гленбоцькі, Олізари, Пієнковці. Як і в попередніх, художня вартість цієї гавенди межує між ефектом естетичного катарсису та публіцистичною сугестивністю, яка в деяких фрагментах нагадує інструкцію з конспіративної роботи проти загарбників вітчизни: „У Веприні було заведено, що за кожную добру відомість або попередження [про таємні дії або наміри російської влади – *В.Є.*] жид або благочестивий отримував корець¹³ зерна, дозвіл на випуск горілки, або навіть більше – відповідну вартість товарів, якщо в цьому пан був зацікавлений”. Герої твору щиро діляться між собою досвідом конспіративної роботи про те, як, наприклад, легально збирати кошти на повстання через нібито „програш” у карти. (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 132). Автор досить

¹³ Корець – міра сипучих тіл, що приблизно дорівнювала 120 літрам або міра ваги, що прирівнювалась 98 кг.

переконливо показує час зростання і час загибелі надій через зраду французького уряду, який уклав угоду про мир з Олександром I. „Мудрий поляк після збитку... Поляк помудрішав, своє зробив і більше вже не дурний” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 143 – 144). Висновок, до якого автор досить прозоро підштовхує читача, має полягати в надії лише на себе, згуртованості волинського суспільства, єдності дій і благочестивій меті.

У назві гавенди „Лучани. 1812” М. Чайковський свідомо включає в назву твору відому дату, що стала знаковою для всієї Європи, застосовуючи прозору підказку. Автор закликає читача до співпраці над проблемою, вимагає від нього історичної компетенції та власного свідомого позиціонування. Твір разом з гавендами „Старокиїни. 1809” та „Житомиряни. 1812” вперше у волинській літературі на матеріалі наполеонівської війни загострює проблему існування людини в екстремальній ситуації й художньо відтворює події цієї війни на західних теренах Волинської губернії.

Автор з метою підвищення правдивості сприйняття художньої дії максимально використовує реальні адміністративно-географічні оніми волинського простору. Так, художня дія в „Лучанах. 1812” частково відбувається в маєтку Н. Олізара Костюхнівці, реально існуючому селі Луцького повіту недалеко від Рафалівської резиденції, Володимирі (Володимирі-Волинському), Луцьку, Житомирі та ін. містах і містечках губернії. Розмаїття західно-волинського простору також репрезентують річки (Стир, Стоход, Тура), дороги (надстирчанський шлях, великий шлях від Рафалівки до Ковеля, вільський шлях, черняхівський шлях), ліси (Осмеховицький ліс, Чорний лісок біля Стоходу), мости, корчми, засідки etc. Реальний простір краю М. Чайковський майстерно екстраполює в простір художнього твору. Поділ тексту на відокремлені частини (всього вісім) підкреслює роль художньої події в самодостатній сюжетній системі, яка виконує роль фіксації й хронометражу етапів боротьби з чужоземними загарбниками. Автор, будуючи свою прагматичну і, треба визнати, досить тенденційну модель мемуаризації історичних подій на Волині, намагається відтворити і ввести читача в реально осяжний світ, еквівалентом якого є сама гавенда „Лучани. 1812”.

Мемуаризація історичних подій та їх художня трансформація в тексті проявляється також у свідомо підібраному репертуарі дійових осіб гавенди „Лучани. 1812”. Серед художніх образів

бачимо Філіпа, Нарциза і Густава Олізарів, полковника Подгородецького, хорунжого Саноцького, Шимона Соколовського, шляхтичів Годлевського, Конопацького, Станіслава Піотровського, генерала Квасневського, Ревуцького, тобто всю провідну луцьку шляхту, яку автор охарактеризував так: „Ніколи не чекали вони, що їх хтось буде викликати, завжди самі першими поспішали на службу вітчизні, тому інші лучани й шанували їх високо” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 1145*). На периферійній частині тексту діють генерал Багратіон, полковник Кологрівов, Тормасов та ін. Прямі асоціації з реальними постатями мають на меті викликати ефект достовірності, правдоподібності, справжності і, нарешті, довіри до художньої дії, що відповідає структурі в художньому творі.

Безкомпромісність М. Чайковського в судженнях не раз ставила сучасників у досить незручне становище. Відомо, що прізвища Ледуховських чи Бистри були досить відомі на Волині. Однак це не завадило письменнику винести їм у гавенді політичний вирок за неучасть у боротьбі проти загарбників рідної землі: „У пана Ледуховича або в пана Бистри відібрати їх села і віддати їх тим, хто виконав їх обов’язок, бо для Вітчизни є той найкращим сином, хто їй служить, на відміну від того, хто про неї не турбується” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 148*). У виразах сюжету гавенди бачимо художній образ волинського губернатора Камбурлея, якого автор характеризує не дуже схвально: „без честі й віри, надзвичайно підлий чужоземець на царській службі” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 164*). Один із селян з „Лучан. 1812” говорить: „Колись добре було; один день на тиждень на панщину гнали; не було ні засідателів, ні ключників, ані москалів на квартирах... То були польські часи, а тепер московські. Москаль каже вас [польських панів – *В.Є.*] бити, відбирати податки, грабувати, а нас гонить на панщину. Москалі ображають ваших жінок і дочок; примушують їх годувати й догоджати, як виразці” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 155*). Нетипова для романтичної літератури чорно-біла однозначність у побудові художнього образу, тенденційність і прямолінійність характеристик яскраво репрезентують особливу позицію автора, що так само більш притаманне суб’єктивно-щоденниковим жанрам. Подібна дидактично-повчальна позиція М. Чайковського в цьому збірнику гавенд є характерною прикметою поезики

письменника-волинянина. Прямо чи опосередковано автор намагається вплинути на читача і, мабуть, такі спроби не залишились безрезультатними.

Тенденційність М. Чайковського не має меж і компромісів. Емоційно-зафарбованим є навіть спостереження автора за таким, здається, невинним процесом, як москалі п'ють „чай з горілкою, а краще сказати – горілку з чаєм” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 157). Різко негативне ставлення викликають взагалі всі загарбники Волині – німці й австріяки: „німці – гроша ламаного не варті” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 157), „австріяки знюхалися з москалями, звичайно, свої зі своїми, обидва злодії покумились через крадіжку Польщі. ...Німці у ві сні навіть хроплять з німецьким гуркотінням” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 158), „москаль – собака, австріяк – пец” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 161). Однак слід зазначити, що неповага письменника спрямована не тільки і не стільки на москалів. Віддаючи шану обов'язку з повагою і розумінням автор пише про російських рекрутів: „царські солдати, але слов'яни” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 158). Таке ставлення, очевидно, стало результатом захоплення М. Чайковського теорією панславізму, розквіт якого, як відомо, припадає саме на сорокові роки XIX століття.

Емоційно-напруженою кульмінацією гавенди стала сцена публічного розстрілу шляхтича Ревуцького¹⁴ в центрі Житомира. Тадеуш Чацький і Філіп Олізар приходили до волинського губернатора М. Камбурлея просити про помилування поляка-патріота. Однак вирвати в'язня з лап смерті не вдалося. Під час розстрілу, що відбувався в присутності губернатора, російських військ та громадян міста, Ревуцький просить не зав'язувати йому очі, щоб він міг бачити польську землю, і стріляти йому прямо в польське серце. Жаклигим є опис самої страти: залп з дванадцяти рушниць, добивання смертельно пораненого патріота прикладами по голові, закопування в сиру землю ще живої жертви насилля і, нарешті, опис поховання померлої від горя через два тижні після страти чоловіка улюбленої дружини Ревуцького – все спрямоване

¹⁴ Прізвище героя гавенди перегукується з іншим відомим волинським прозвищем В. Ржевуським, про що є натяк у самому тексті, див.: *Czajkowski M. Piśma. – T. III. Powieści kozackie. Gawędy. – Lipsk, 1863. – S. 154.*

на зародження в читача різкої неприязні до царської адміністрації. Цей сюжет, відповідно до жанрових властивостей гавенди, має свою реальну протооснову і втілений з характерним мемуаристичним переосмисленням, що притаманне еґо-документам. Сюжет більшої частини тексту відповідає художній „достовірності і фактажності”, в основу якої покладена реальна історія овручанина Войцеха Прушинського¹⁵. Однак остання сцена має цілком імпровізоване художнє походження, яке не підтверджується історичними документами. Проте в цьому, мабуть, не було в автора жодної потреби, інакше важко було б логічно підійти до основної думки „Лучан. 1812”: „Це справедливість царська! Колись, колись прийде справедливість Бога!” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 166).

„Житомиряни. 1812” – гавенда М. Чайковського з циклу творів про війну 1812 р. і присвячена опису соціально-політичних настроїв волинян під час походу Наполеона на Росію. В передмові, художній час якої перебуває в інверсійному відношенні до художнього часу наступного сюжету, письменник констатує сучасний йому стан України: „Смуток, нудьга в козацькій країні... Зараз уся Україна тиха, порожня, як могильник козацької слави, не вмерлої, але яка заснула сном глибоким, довгим” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 167). Подальша розповідь є ілюстрацію причин того, як країна потрапила в цей стан. У селі Зорокові (тепер Черняхівського р-ну Житомирської обл.) в маєтку Міхала Гленбоцького відбувалась нарада житомирян, на якій було прийнято рішення відправити делегата до князя Юзефа Понятовського, сина останнього короля, щоб проголосити його наступним королем незалежної Польщі й скоординувати спільні дії задля свободи й звільнення краю. Виконання наказу було доручене Яну Горайському, дідичу села Лука, що розкинулось над Гуйвою неподалік Житомира, вихованого у василіан у Любарі в старопольських шляхетських традиціях, волелюбного й освіченого волинянина. Швидкоплинув час. Вже й війна з французами закінчилась, а Горайський все не повертався. Виявилось, що він став жертвою зради лікаря Шилкнехта, який випадково довідався про мету засідання в Зорокові. Одразу після першого засідання Горайського було схоплено башкирами під Житомиром і

¹⁵ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. – Kijów, 1914. – S. 119 – 120.

примусово відвезено до сибірського Омська.

Сповнені патріотичним пафосом діалоги гавенди мають виразний політико-просвітницький характер¹⁶. Основна дискусія змовників за круглим столом у Зорокові не має на меті привести до трансформації переконань жодного з персонажів, не полягає також у виявленні індивідуальних особистостей характеру того чи іншого героя, а має завдання, перш за все, сугестивного впливу на читача в переконанні останнього в доцільності ідеї відновлення в Польщі королівської влади Юзефа Понятовського, на протигагу „великій дурниці” – конституції 3 Травня (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 173 – 176). Таким чином, зміст діалогу між учасниками зібрання спрямований не на його учасників, а націлений, перш за все, на реципієнта гавенди, щоб у останнього не залишилось жодних сумнівів щодо сучасного автору політичного моменту й відповідної історичної доцільності. Письменник рішуче вдається до мемуаризації історичного часу і так само активно намагається вплинути на сучасність.

Гавенда „Бій під Молочками. Оповідання жида” розповідає про один з перших і переможних боїв повстанців 1831 року з російськими військами біля невеликого села Чуднівської волості. Уточнимо, що сам М. Чайковський був безпосереднім учасником цієї інсуреції. Цікавою є нетипова для М. Чайковського нарація гавенди, що викладена через діалог співбесідників у питаннях і відповідях невідомого панича й місцевого єврея, очевидця подій. Бердичів і Гальчин, Жеребки й Кікішівка, Краснопіл і Райгородок, Терехово й Троща, Чуднівська гута й Мшанецька корчма і, власне, самі Молочки – все це героїчний художній простір, що перебуває в епіцентрі історичних подій Волинського повстання. Індивідуальна, соковита й емоційно забарвлена мова місцевого єврея, великого майстра військової гавенди, є впливовим засобом розповіді про героїзм повстанців, їх благородство й сміливість, глибокий патріотизм до рідної землі.

„Зимова ніч. Спогади з Гальчинця” відкриває собою морально-побутовий напрям автобіографічних спогадів із часів гальчинської молодості М. Чайковського, докорінно відмінний від героїчного.

¹⁶ Kwapiszewski M. *Gawędy Michała Czajkowskiego: narracja i polityka* // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae.* – Vol. II, 15. – Lublin, 1984. – S. 286.

Саме така тенденція у відображенні побуту і звичаїв польської шляхти дозволила В. О. Дорошенка визначити твори М. Чайковського, як власне мемуаристичні¹⁷. Початок спогадів датований 4 грудня 1828 р., коли по гальчинських, солотвинських і кодненських околицях (тепер села Бердичівського р-ну) дув північний морозний вітер, а сніг того дня був аж за коліна. У творі повільно, трохи ліниво розповідається про полювання, про те, як надбали вісім зайців і трьох лисиць, і з усіма деталями – про цькування вовка псами. Одна сюжетна лінія перебивається іншою, наприклад, розповіддю про сусіда Душинського, син якого був вихований у єзуїтів в Романові (тепер смт. Житомирської обл.), переказує невинні смішні випадки, балачки гостя про мистецтво, про зміст жіночих імен, їжу. Але головною подією твору стає приїзд ксьондза Яцека з Чуднова. Тут автор застосовує досить поширений на той час прийом „розповідь у розповіді”, який М. Квапішевський інакше називав „нанизуванням окремих подій” на стрижень сюжету¹⁸. Ці події ніби готують читача до сприйняття наступних частин гавенди „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця”.

У творі I – VI частини є невеликими окремими гавендами з самостійними завершеними сюжетами, „автором” яких уже є ксьондз Яцек. Ці маленькі гавенди об’єднані ім’ям головного героя – маршалка Граціяна Шашкевича, дивацтва та пригоди якого згодом стали відомі ще й завдяки „Мемуарам” Т. Бобровського.

Сюжет про те, як Шашкевич нібито захворів на сказ, майже дзеркально перегукується з сюжетом у мемуарах Т. Бобровського з тією тільки відмінністю, що замість асесора повітової поліції головним героєм жарту став австрійський граф. Вустами ксьондза Яцека М. Чайковський також розповідає, як Шашкевич розіграв у своєму маєтку його самого: коли всі лягли спати, до будинку Шашкевича увірвалися грабіжники, всіх пов’язали разом з господарем і гостем, але останньому вдалось утекти. Довго ховався він від переслідувачів, поки дістався до сусіднього маєтку й покликав на допомогу. Коли сусід примчався рятувати Шашкевича,

¹⁷ Дорошенко В.О. Мемуари // Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – Т. 3: К – Н. – К: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – С. 339.

¹⁸ Kwapiszewski M. Gawędy Michała Czajkowskiego: narracja i polityka // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF. Philologiae. – Vol. II, 15. – Lublin, 1984. – S. 278.

там усе виявилось у порядку, і всі, навіть челядь, не могли зрозуміти, про яких розбійників ідеться. Бідний ксьондз від розгубленості ледве не збожеволів. Тільки потім Шашкевич розповів, що все це задля потіхи було розіграно його власними людьми.

У наступному сюжеті ксьондз Яцек розповідає про те, як Шашкевич перевіряв одного жениха, котрий не вартий був своєї нареченої: по маєтку пустили чутку, що втік скажений собака. Коли якийсь пес підбіг до молодят, невдалий жених одним духом переплигнув через пліт, покинувши напризволяще свою наречену.

Ще один сюжет стосується розіграшу Шашкевичем лікаря-француза, який неодноразово публічно агітував за укладання політичного договору між поляками й французами проти Росії. Раптом до маєтку Шашкевича приїздить засідатель із шпагою і двома солдатами, показує царський указ про арешт цього француза й відвозить бідолаху в темній-темній кибитці в невідомому напрямку. Скільки й де його возили – не відомо, але потім посадили до темниці. Лікар уже почав готуватися до смерті, аж раптом через вікно пролунав тихий голос Шашкевича, який передав французу заступа, щоб той міг зробити підкоп і втекти. Коли, доклавши чимало зусиль, француз таки звільнився, на волі його вітали багато друзів і гостей маєтку Шашкевича.

Здається, що за цими невибагливими й легковажними сюжетами невеликих гавенд не криється нічого, крім протиставлених здоровому глузду й раціоналізму просвітництва авантюрих готичних пригод, що перебувають на межі моральності. Але це лише перший, зовнішній погляд на проблему. Річ у тім, що М. Чайковський досить майстерно відтворює світ тогочасної волинської шляхти з усім спектром її розуміння честі й гідності, віри в дружбу й чоловіче слово. В досить в'їдливий спосіб письменник висміює австрійську манірність і одруження за розрахунком, щиро співає гімн шляхетській дружбі й сусідській підтримці, моделює ситуацію, в якій може опинитися будь-який майбутній повстанець. З огляду на це можна стверджувати, що гавенда „Зимова ніч. Спогади з Гальчинця” містить потужний підтекст моралізаторського замісу.

Говорячи про особливості гавендового циклу в творчості М. Чайковського, слід зазначити, що існують різноманітні засоби хронологізації й архівації минулого: мемуари, спогади, роздуми та

багато інших, серед яких дуже особливе місце посідає саме гавенда. Це досить гнучкий і відкритий жанр, особливістю якого є можливість мемуаризації розмаїття ідей, концептуальних як для романтизму загалом, так і для авторського світосприйняття зокрема. Річ у тім, що гавенда належить до тих художніх творів, у яких художній час живлять події, що вже відбулись і набули в пам'яті гавендаря художньої міфологізації. Це досить примхливий жанр, головною особливістю якого є викарбовування в пам'яті розповідача не стільки і не тільки історичного факту, а, перш за все, історичного духу минулого часу: кольору, смаку і запаху епохи.

Особливостями гавендної мемуаризації минулого М. Чайковським став гуртовий, общинний принцип: зав'язкою дії стає, як правило, засідання, збори чи з'їзд у пересічному старошляхетському маєтку, власник якого має уособлювати безліч шляхетських чеснот. На засіданнях присутня вся благородна околична шляхта, причому її майновий стан не береться тут до уваги. Однією зі стрижневих проблем гавенд волинянина стало неприйняття й осуд зради. Це, в свою чергу, продукує системний комплекс побічних концептуалізацій: народного героя, пожертви на честь і благо народу, боротьби з іноземними загарбниками, єдності між шляхтою й селянством, нарешті, переваги патріотичного обов'язку над коханням.

Ще однією важливою рисою поезики творів М. Чайковського є його відповідальне ставлення до створення художнього простору Волині, яку він любив¹⁹ і ґрунтовно вивчив²⁰. Однак письменник не тішиться описами природи, не милується полями, лісами, річками, які в гавендах виконують лише роль тла, на якому відбувається дія. Так, наприклад, річка включається у твір лише для того, щоб підсилити опис процесу підпилювання повстанцями підпор мосту, щоб той упав під москалями (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy...*, t. III, s. 159 – 160) Відсутні також описи портретів персонажів, які є поодинокими, майже рідкісними. Елементи портретної характеристики використовуються М. Чайковським лише для того, щоб надати гротескового або карикатурного змісту деяким

¹⁹ Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959. – S. 67 – 68.

²⁰ Wokulska-Piotrowiczowa J. „Powieści kozackie” i „Ukrainki” Michała Czajkowskiego // Pamiętnik literacki. – Lwów, 1931. – S. 43.

образам, що не заслужили поваги позитивних персонажів. Так, наприклад, змальовано портрет манірного австрійського графа: „Граф того дня одягався аж сім годин і виглядав так: світло-тілесні обтягнуті й короткі до колін штани, панчохи були шовкові, підв'язані біля колін з пишною фантазією, лаковані черевики застібались золотистою пряжкою. Жилет з рожевого атласу, гаптований золотом з графським гербом, біла хустка була сильно накрохмалена й зав'язана метеликом на маніжці, скріпленій золотими сфінксами з очами діамантовими, рубіновими й смарагдовими, зелений фрак розцяцькований, як папуга, з золотистими матовими гудзиками, на жилетці ланцюжки від годинника і від лорнету, багато печаток і різноманітних карток, на пальцях перстень з печаткою і багато інших каблучок, а також біленькі рукавички. Волосся завите, як тоді було по-модному à la soq, і прибране під капелюх. Я запам'ятав ще, що при фракку він мав орденську стрічку і хрестик з божого гробу” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 250*). Проте з особливою щирістю автор ставиться до козаччини²¹ та шанобливістю – до української культури, українських народних пісень²², які вставляє в тексти гавенд як з метою збереження, так і поширення, наприклад, „Ej misiac misiaczenko! Ne swyty nykomu...” (*Czajkowski M. Piśma. Gawędy.., t. III, s. 142*).

Роман М. Чайковського „Овручанин. Історична повість з 1812 року” („Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku”, 2 t., Paryż, 1841)²³ став значущою подією волинської літератури. Навряд чи в польській, чи в українській літературі того часу знайдеться ще такий твір, який став би духовним гімном українському народу, в цьому випадку овруцькому народу, овруцькій землі або, як пише сам автор, овруцькому племені (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin.., t. VI, s. 26, 74*). Не можливо не погодитись з думкою А. Фабіановського про місце й роль Овруча в романі

²¹ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. – К.: Дніпро, 1992. – С. 452 – 453; Kwapiszewski M. Debiut „kozackiego romanisty” // Pamiętnik Literacki. – Z. 2. – 1978. – S. 3 – 33.

²² Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. Період романтизму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 228 – 229.

²³ Czajkowski M. Pisma. – T. IV. Owruczanin, powieść historyczna z 1812 roku. – Lipsk, 1863. – S. 287.

М. Чайковського як міста, що є „мікрокосмосом цілої України”, уособлює модель майбутнього відродження України²⁴. „Мої земляки українці, товариші по дев’ятнадцятирічній службі на чужині, вашим іменем прикрашаю свою велику гавенду про овручан...” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczani...*, t. VI, s. VII) – це перший рядок передмови до історичної повісті про видатних овручан. Ця ж думка майже дзеркально буде неодноразово повторюватись протягом усього тексту й особливо акцентуватися в прикінцевих „Доповненнях” до твору: „Житомиряни побратими овручан, споріднені й покровлені з ними, відчуваю, що необхідною потребою мого серця є написати цю повість про людей, з яких більшість знаю особисто, яких ще багато живе там, там на овруцькій землі і на тій землі, яка мила мені так, що віддав би решту мого життя, аби ще пожити там хоча б один рік, але так, як жили наші прабатьки-овручани, коли були охоронцями Чорнобильської землі, щитом Польщі” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 287). На мемуаристичний характер твору вказує сам автор: „Пам’ять моя ще за життя в краї зберегла частину цих спогадів, а частково зобов’язана пізнішим розповідям Фелікса Третяка, овручанина” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. 287).

У великій передмові автор відтворює історію Правобережжя, роль козаччини, осмислює події війни 1812 – 1814 років. Саме в старовинному Овручі вперше на Правобережжі пролунало вражаюче гасло, сповнене гордістю за вітчизну й прагненням її свободи: „Якщо Варшава не хоче бути Варшавою, тоді нехай Варшавою стане Овруч!” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanin...*, t. VI, s. XIV). М. Чайковський розповідає про долі славетних повстанців-овручан, серед яких капітан наполеонівського війська Фелікс Третяк і маршалок шляхти Радомисльського повіту Онуфрій Галецький. Особливо письменник пишається овручанином Людовіком Ястженбським. Крім цього, гальчинець бачить і наполягає на особливій ролі Овруча в новітній історії Правобережжя, підсилюючи цю думку посиланням на те, що ще княгиня Ольга хотіла перенести столицю з Києва до Овруча

²⁴ Fabianowski A. Jak Ukraina miała zbawić Polskę. Czyli idee polityczne w dziele Michała Czajkowskiego // Dni Adama Mszczewicza na Krymie. – Т. 2. – Сімферополь: Универсум, 2005. – С. 214.

(*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. XVII).

Особливо нелегкими і неоднозначними стали думки М. Чайковського про роль у краї католицизму, який, на його думку, віддав польських королів під владу німецьких, який підштовхнув Польщу на зверхнє ставлення до іншого слов'янського світу, який роз'єднав поляків з козаками²⁵, сприяв занепаду польських і козацьких шляхетських родів. „Нам потрібен католицизм василіан з „Господи, помилуй”, а не католицизм єзуїтів з „dominus vobiscum”, – пише М. Чайковський (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. XVII). Погляди письменника, в тому числі й клерикальні, тяжіють до панславізму, прикладом чого є така авторська ремарка: овруцька „церква святого Василя після київської була другою на Русі, ще Польща поганським ідолам честь віддавала, коли в братній Русі лунали християнські співи на щастя людей, на честь Бога” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 51). Такий критичний погляд деяких польських письменників на католицизм (пригадаймо „Мемуари каштеляна” Н. Олізара) виник унаслідок булли папи римського Й. Булгака 16 грудня 1830 р., який закликав повстанців до миру й тиші.

Художня дія багатосюжетної повісті у вальтер-скоттівському стилі „Овручанин. Історична повість з 1812 року” тематично перегукується з гавендами „Старокияни. 1809”, „Житомиряни. 1812” та „Лучани. 1812” і має деякі прямі текстуальні алюзії. Події твору М. Чайковського відбуваються навесні – восени 1812 р. на теренах Волині, але, головним чином, в Овручі та його околицях. Головним предметом художнього осмислення в повісті є підготовка та участь овручан у повстанні проти російської влади: „Господь Бог високо, а француз далеко, ще за пінськими болотами, а москаль нас душить” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczaniin...*, t. VI, s. 87, 103).

Автор ґрунтовно знає історію й топографію міста та повіту, місцевого владного устрою, генеалогію овруцьких родів та поіменний склад родин, ченців і статут Василіанського та Домініканського монастирів, устрій повітової школи, проведення й організацію балів, світських раутів і візитів, польський фольклор, який протягом усього тексту неодноразово цитує українською

²⁵ Михал Чайковский и козакофильство // Киевская старина. – Т. 14. – 4. – 1886. – С. 763 – 777.

мовою (латинським шрифтом). Автор зацікавлено розповідає про особливості місцевого полювання, приготування їжі, поліський одяг, проведення народних гулянь, ворожінь, описує сільські хати etc. В полі зору М. Чайковського – всі верстви й прошарки повітового населення: шляхтичі, міщани й селяни, державні службовці й клірики, євреї, литвини, росіяни, українці та ін., особливості життя й побуту, який він чудово знає й майстерно відтворює. В полі зору письменника постійно перебувають давні й заслужені овруцькі шляхетські роди Барановських, Бехів, Вацьковських, Виговських, Гленбоцьких, Дашкевичів, Залеських, Зелінських, Каленських, Киселів, Коркушків, Корчевських, Костюшків, Меленівських, Можаровських (Можайських), Немиричів, Омединських, Паушів, Сташкевичів, Тележинських, Третьківських, Трипольських, Ущатовських, Фальковських, Ходаковських, Чаповських та багатьох інших (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 27, 28, 53, 75, 83 та ін.). На периферії розповіді зустрічаємо імена царя Олександра I, імператора Наполеона, генерала Ертеля, губернатора Камбурля, багатьох інших, образи яких дозволяють поглибити повстанську проблематику повісті, а разом з цим і локальних культур, розглянути їх у контексті художнього простору від Мозиря та Петербурга до Варшави та Парижа.

Художньою новацією роману „Овручанин” і творчості М. Чайковського в цілому, ілюстрацією його високої майстерності й таланту слід визнати створений волинянином збірний образ овручан-поліщуків з їх неповторним характером, уявленнями про предметний і навколишній світ, етикетом і портретом. Тут, на овруцькій землі, все не так, як в інших місцях, все відмінне, все інше, навіть поліська миля трохи коротша від української (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 61), навіть очі поліщука далеко й на всі сторони бачать; поліщук бачить навіть краще, ніж кіт уночі (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 4, 71). Навіть розташування Овруча, як справжнього легендарного й сакрального міста, обрано на семи горах (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 50, 290).

Автор відверто милується овручанами, з якими постійно себе асоціює. „Овручани – брати мої” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 289 та ін.) – стало одним із лейтмотивів повісті. Уявлення овручанина про навколишній світ досить

характерне, навіть егоцентричне, але не позбавлене й критичного сприйняття: „Київ – велике місто над Дніпром, недалеко від Овруча” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 114) або „справа одного овруцького шляхтича – то справа всіх” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 229). Овруцький світ погано інтегрований, навіть відчужений і майже не знаний великими суміжними просторами: „Там [у Варшаві – В.Є.] нас мають за якийсь дикий народ, а не за поляків” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 115), і далі з гіркотою додає: „Кожен волинянин і подолянин вважає себе за поляка, але за Віслою нас такими не вважають” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 116).

Старошляхетність овручанина, дотримання ним своїх споконвічних традицій, сакральне ставлення до батьківщини й родини²⁶ („Тільки той уміє кохати народ і людей, хто вміє кохати свою родину”: *Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 116) відокремлює овручанина від іншого простору, його сусідів і друзів, інших народів і народностей, надаючи цьому образу дещо міфологічного забарвлення й часової константності: „Овручани: ані селянин, ані шляхтич навіть на волосину не змінилися, якими були їх прабабушки, такими й вони сьогодні є, і їх праправнуки такими будуть” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 26) або „так робили наші батьки, так і ми робимо” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 146). Цілісність узагальненому художньому образу овручан надає незмінне сприйняття всесвіту, слідування споконвічним традиціям і встановленому порядку, відчуття спорідненості та єдності, загостреного почуття земляцтва: в овруцькій землі зберігся стародавній звичай: хай навіть найбільший ворог з будь-якого роду приїхав у гості, перед порогом забував кривди й ненависть, а, переступивши поріг, ставав гостем, і його приймали, як найкращого друга (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 159) або „овручани в службі Божій і службі Вітчизні пам’ятають про всі сварки, але стають один біля одного, як діти одного Бога й однієї Вітчизни” (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 227). Підтвердженням думки М. Чайковського

²⁶ Fabianowski A. Ukraina – serce Europy. Koncepcje polityczne Michała Czajkowskiego // Варшавські українознавчі записки. – № 21 – 22. – Варшава, 2006. – С. 167.

про неповторну особливість овруцького племені є функціонування в старопольській мові архаїчного прислів'я, що наочно ілюструє характер ментальності овручанина: „овруцький шляхтич” („szlachcic owrucki”), що означає: старосвідома, порядна людина, яка дотримується непорушних споконвічних традицій²⁷.

Автор повісті „Овручанин” для підсилення художнього образу овручанина вставляє в текст твору народну овруцьку баладу, яка є паралельним відображенням і концентрацією моральних чеснот і світосприйняття овручанина. Жіночий образ овручанки Ганни в баладі, що уособлює жіночу сторону „овруцького шляхтича”, став одним з найповніших і найтрагічніших жіночих образів волинської художньої літератури майже всього XIX століття.

Jedź mój mily, jedź daleko;
Niech ci będzie Bóg opieką;
Jeszcze nie mój, jam nie twoja,
Owruć, Owruć, ziemia moja.
Tumem się ja porodziła,
Tumem wzrosła, tumem żyła,
Tutaj moi leżą w grobie,
Pozwól niech tu umrę sobie...

(Czajkowski M. Pisma. Owrućczanin..., t. VI, s. 232 – 235).

На особливу увагу в тексті повісті заслуговує образ самого автора. Його інтелектуалізм, спостережливість, знання української мови й поліських традицій практично безмежні. Вражають його обізнаність зі „Словом о полку Ігоревім”²⁸, у тексті містяться досить яскраві алюзії твору (*Czajkowski M. Pisma. Owrućczanin..., t. VI, s. 50*), використання відомостей з „Повісті минулих літ”, на

²⁷ Darowski A.W. Przysłowia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości. – Poznań, 1874. (– Warszawa, 1970). – S. 758.

²⁸ „Слово о полку Ігоревім” було відоме в польській літературі й культурі з початку XIX ст. (Wyręga Igora przeciw Połowcom // Zabawy przyjemne i rożyteczne. – Т. 6. – 1806.) завдяки перекладу його польською волинянином Ципріяном Годабським (Cyprian Godebski, 1765 – 19 квітня 1809), уродженцем і мешканцем Луцька (до 1793 р.), відомим польським борцем за незалежність і свободу, героєм багатьох битв у Італії та Германії, автора легендарного послання „Вірш до польських легіонів” („Wiersz do legiów polskich”, Warszawa, 1805).

події з якого він неодноразово посилається у власній інтерпретації (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 232 – 125), звернення до регіональних легенд, зокрема, про могилу Ігоря, костюл домініканців, церкви святого Василя, про підземні ходи, що вели до цієї церкви з самого Києва (*Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 51). Автор, вишуканий майстер художньої розповіді, вправно веде сюжет за декількома лініями, використовує самодостатні вставні сюжети. Так, у уста Пракседи вкладає розповідь про князя Володимира-хрестителя та його вдову в Словечанському замку (Словечно – тепер село Овруцького р-ну Житомирської обл.; *Czajkowski M. Pisma. Owruczanie...*, t. VI, s. 123 – 127, 151). У кінці повісті „Овручанин” автор проголошує свою кінцеву мрію: „Коли овруцька шляхта рвалась до зброї, сонце заходило на Замковій горі над старим Овручем і сяяло золотими променями. О, щасливе сонце, воно могло сказати старому Овручу: до ранку!!! до ранку!!!”, що мала стати пророчою і разом з тим підсумувати авторську суспільно-політичну позицію й глибоку віру в нове відродження цієї святої землі.

До першого періоду творчості М. Чайковського також відносяться повісті „Кірджали” („Kirdzali”, Paryż i Lipsk, 1839) та „Ганна” („Anna”, Paryż, 2 t., 1840), історичні повісті „Стафан Чарнецький” („Stefan Czarniecki”, 2 t., Paryż, 1840) та „Гетьман України” („Hetman Ukrainy”, Paryż, 1841), козацька повість „Кошова” („Koszowata. Powiastka”, Paryż, 1841), збірник „Українки” („Ukrainki”, Paryż, 1841), до якого увійшли оповідання „Термолама” („Termolama”), „Червона сукня” („Czerwona sukienka”), „Хто з Богом, то і Бог з ним” („Kto z Bogiem, to Bóg z nim”), „Костянтин Городенський” („Konstanty Gorodeński”), „До Констанції Л...” („Do pani Konstancji L...”), „Трахтемирів” („Trech-Tumirów”), „Золотий хрестик” („Złoty krzyżyk”), „Слободища” („Słobodyszczce”).

Період 1835 – 1841 рр. у творчості М. Чайковського плідний, багатогранний, багатовекторний, який можна назвати власне козацько-волинським. Письменник став одним із найяскравіших представників романтичного орієнталізму в польській літературі першої половини XIX століття. Рецепції волинських мотивів у творчості М. Чайковського простежуються в повістях і гавендах,

службових записках і листах: „Не можна, не можливо напоїти коней у Тетереві...”²⁹.

Своєрідним засобом мемуаризації простору Волині в художньому доробку М. Чайковського стала досить незвична, дещо епатажна й для того часу нетипова, невживана, навіть дещо провокаційна форма вживання прізвищ реальних, історичних, а часто знайомих і близьких людей у суто художніх творах, які були витвором художньої фантазії автора, творчого вимислу. Це, в свою чергу, породжувало образи, непорозуміння, скандали навіть до виклику на дуель³⁰. Так, наприклад, родина волинського губернатора Гіжицького, чия репутація на Правобережжі була бездоганною, змушена була виступити публічно з книгою-спростуванням „Status causae”³¹ самогубства ясновельможного Варфоломія Гіжицького, вишгородського каштеляна, яке сталося 6 грудня 1768 р., відповідь і спростування наклепу, наведеного в повісті „Вернигора” Міхалом Чайковським-автором” („Status causae o zabójstwie J.W. Bartołomieja Giżyckiego, kasztelana wyszгородskiego, dnia 6 grudnia 1768 roku zasze, jako odpowiedź i zbitie potwarzy rzuconej w powieści „Wernygora” przez Michała Czajkowskiego – awtora”, Lipsk, 1848).

1841 – 1872 роки – другий період у творчості М. Чайковського, творчості, яка реалізувалась в умовах нової еміграції вже на теренах Османської імперії. Однак письменник не залишає художньої творчості й випускає збірку „Повісті” („Powieści”, Poznań, 1844), насичену ностальгічними спогадами про далеку минувшину. До збірки увійшли „Іван Виговський” („Jan Wyhowski”), „Чаруюча русалка” („Rusałka czaromoca”), „У Чивіта-каштеляна” („W Czywita-Kastelana”), „До Яна Омєцинського” („Do Jana Omiecińskiego”), „Свято-Михайлівська лавра” („Święto-Michalska Ławra”), „З моєї подорожі” („Z mojej podróży”), „Герману Побудському” („Do Hermana Pobudzkiego”), „До Р... М...” („Do R... M...”), „До Р... З...” („Do R... Z...”), „Товариський шлюб” („Ślub przujażni”). У 1850 р. в Петербурзі виходить збірник „Повісті й

²⁹ Лист від 3 грудня 1854 р. цит. за: Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 399.

³⁰ Chudzikowska J. Dziwne życie Saduka Paszy. O Michale Czajkowskim. – Warszawa: PAN, 1971. – S. 129.

³¹ Формальна причина – лат.

гавенди” („Powiastki i gawędy”), що майже повторює збірник „Українки”, а через два роки в північній столиці побачив світ збірник „Нові розповіді й гавенди” („Nowe powiastki i gawędy”, Petersburg, 1852), що також дублював попередній збірник „Козацькі оповідання”.

До цього періоду також належать історико-публіцистичний твір „Внесок пана Августа графа Цешковського ... до відкриття Головної школи (університету) в Познані” („Wniosek p. Aug. hr. Cieszkowskiego... o założenie Szkoły Głównej (uniwersytetu) w Poznaniu”, 1852), історична розвідка „Козаччина в Туреччині” („Kozaczyzna w Turcji”, Paryż, 1857), потім були історичні слов’янські повісті „Боснія. Історична повість” („Bośnia. Powieść historyczna”, не видана), „Болгарія. Слов’янська повість” („Bułgaria. Powieść sławiańska”, 1871) та „Немолака. Слов’янська повість” („Nemolaka. Powieść sławiańska”, 1871).

Цьому періоду властиві освоєння автором нового художнього простору, власне турецька тематика. Слід також зазначити, що М. Чайковський одним з перших у польській літературі звернувся до відображення широкого слов’янського світу, Болгарії та Боснії зокрема.

Третій період починається з часу повернення М. Чайковського на батьківщину і має власне українську змістовність. 1872 – 1886 рр. – це був час, коли письменник жив у Києві та на Чернігівщині. Волинянин пише „Легенди” („Legendy”, 1885), збірник, який містить розповіді „Улани” („Ułani”), „Ще одна гавенда про кавалерію” („Jeszcze gawęda o kawalerii”), „Про трьох Янів” („Trzech Janów”), „Ікбала” („Ikbala”), „Про вершників і коней” („O jeźdźcach i o koniach”), „3 часів гетьмана Ляха” („Z czasów hetmana Lacha”).

З особливою ретельністю автор працює над „Мемуарами” („Pamiętniki”), що являють собою рукопис, укладений сином, російським генералом Адамом Чайковським, у дванадцяти томах, над якими письменник працював після 1872 р. Мемуари М. Чайковського, як один цільний мемуаристичний твір, ніколи видані не були. Частково, фрагментарно й вибірково друкувались у

різноманітних видавництвах як Росії, так і Польщі³². Вони містять спогади про рідний Гальчин і дитинство, з історії Польщі й Волині кінця XVIII – XIX століть, еміграції після 1831 р. і турецької після 1841 р., про Адама Міцкевича і єврейський полк у Туреччині, про війну 1854 р. і про Александра Павша. Цей період був часом кардинальних змін у житті письменника, формування нового мислення, переоцінки цінностей та загибелі сподівань і мрій. Гавенди, оповідання й романи М. Чайковського перекладались англійською, болгарською, італійською, німецькою, російською, сербо-хорватською, французькою, чеською мовами і завжди знаходили свого вдячного шанувальника.

³² М. Чайковського: Записки Михаила Чайковского (Садук-паши) // Киевская старина. – Т. 32. – № 1. – С. 40 – 72; – № 2. – С. 254 – 268; – № 3. – С. 463 – 477; – Т. 33. – № 4. – С. 117 – 130; – № 5. – С. 273 – 287; – № 6. – С. 446 – 457; – Т. 34. – № 7. – С. 85 – 96; – № 8. – С. 195 – 211; – № 9. – С. 466 – 457; – Т. 35. – № 10. – С. 98 – 107; – № 11. – С. 276 – 291; – № 12. – С. 430 – 449. – 1891; – Т. 38. – 8. – С. 246 – 258; – Т. 39. – 10. – С. 104 – 117. – 1892; Czajkowski M. Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / Tłumaczył na polskie A. P. – Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s.; Czajkowski M. Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962.

